

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЖІНКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - XVIII СТ.

ЖИДОВЦЕВА Олена Сергіївна - аспірантка кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7547-5823>

УДК 340.5

DOI 10.32782/EP.2023.2.10

Доведено, що в другій половині XVII ст. відбувається демократизація суспільного життя, розкриття селян і наділення їх землею, з'являється козацька старшина, рядове козацтво стає провідною верствою. З'ясовано, що в період кінця XVII – XVIII ст. відбуваються зворотні процеси закріпачення селян й розвитку великої земельної власності, диференціації козацтва за майновою ознакою, його занепаду і остаточної ліквідації як стану, знищення автономії Гетьманщини. Обґрунтовано, що зміст правового положення жінки в другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювався ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки в сімейно-шлюбних відносинах. Виявлено, що за зміст правового положення жінки вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодалного землеродства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, орієнтація значної частини української шляхти та козацької старшини на особливості імперської політики у Гетьманській Україні, впровадження до правової системи Гетьманщини російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Ключові слова: Гетьманщина, правове положення, права, обов'язки, жінка, Кодекс 1743 р.

Постановка проблеми

Правове положення жінки завжди було актуальним у різні історичні епохи, особливо в країнах, у яких жіноцтво користувалось по-

вагою, підтримувались ідеї гендерної рівності. Не був винятком і період другої половини XVII – XVIII ст., коли існувала Українська козацька держава – Гетьманщина. Адже саме в зазначений час відбувалися процеси законодавчого закріплення сімейно-шлюбного, цивільного та кримінально-правового статусу жінки, встановлення її сімейних, шлюбних, речових, спадкових тощо прав. Великий вплив на ці процеси мали ідеї Просвітництва, українського «бароко», правові традиції попереднього періоду, рецепція норм римського права та інше. Значущим для досліджуваного періоду є гендерний фактор, пов'язаний із спробами надання жінці рівних прав із чоловіками у майновій, господарській, кримінально-правовій сферах.

Стан дослідження проблеми

Цю проблему піднімали у своїх працях окремі вітчизняні науковці, особливо це стосується аналізу цивільно-правового та кримінально-правового положення жінки за Кодексом 1743 р. Проте, у роботах науковців вкрай спорадично акцентується увага на правовому положенні жінки у зв'язку із висвітленням питання про її правову цінність у Гетьманщині, що зумовлює необхідність звернутись до цієї проблематики. цієї

Мета дослідження

Метою статті є з'ясування правового положення жінки у Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що в середині XVII ст. повну цивільну правосуб'єктність мали всі категорії населення. При цьому були скасовані акти польсько-литовської влади, спрямовані на обмеження чи ліквідацію прав селян, міщан, козаків (Статут на волоки 1557 р., «Ординація Війська Запорізького» 1638 р. та інші). «Певний час після війни навіть не діяли положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядок прав громадянських», де йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми» [1, с. 115].

Разом з тим, протягом другої половини XVII ст. відбувається поступове формування «нового панства», «людей шляхетського й військового звання і чину». Ці верстви почали отримувати від гетьманів виключні привілеї, права й свободи. На думку О.В. Горяги, до них відносилися привілеї у сфері судочинства, оподаткування, торговельно-виробничої діяльності, утримання особистих загонів, підвищеного захисту своїх прав, старшина мала право приватної власності на землю й експлуатації селян [2, с. 11 – 12].

Мешканці міст були суб'єктами цивільних правовідносин, але не володіли такими правами як особи шляхетського й військового стану. Так, вони не могли бути обрані на військові керівні посади, не були звільнені від різних державних повинностей. За словами І.Й. Бойка, «правове становище міщан залежало від їх майнового стану і роду занять» [3, с. 435].

«Посполиті» ж у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. зазнали розшарування. Усі їх категорії протягом цього періоду поступово обмежувались у правах. Свідченням цього є деякі норми Кодексу 1743 р., у яких йшлося про недопущення обрання селян до «військових чинів», заборону їм купувати у шляхти та старшини землю тощо (IV глава, 1 артикул, 2 п., 10 артикул) [4].

У XVIII ст. відбувається остаточне закріпачення селянства. Так, у 1727 р. відповідно до закону селянин втрачав своє майно, якщо переходив до іншого пана. Показовим є факт поступового, але неухильного зменшення кількості вільних дворів селян протягом 1730

– 1764 рр. Так, за підрахунками І.К. Рибалка, у 1730 р. на Лівобережній Україні кількість вільних дворів посполитих було близько 30 тисяч, у 1752 р. їх вже було трохи більше 5 тисяч, але у 1764 р. – всього лише 2 тисячі [5, с. 265].

У 60-х рр. XVIII ст. селяни були остаточно «розписані» у стан «посполитих». Нарешті, у 1783 р. відбулось юридичне оформлення кріпацтва: селяни були «прикріплені» до землі (тобто їм заборонялось переселятися з того місця, де відбулась остання ревізія земель).

Протягом XVIII ст. відбувається й ліквідація козацтва як стану: фактично, на кінець цього століття воно перестає існувати. На це вплинуло запусіння козацьких господарств, зменшення чисельності козаків, так як з 30-х – 40-х рр. XVIII ст. почала набирати обертів негативна тенденція виписуватися з козацького стану, покидати військову службу, переходити до інших станів (наприклад, міщан), займатися різними промислами, торгівлею, заробітчанством.

Відповідними були і наслідки. Так, за ревізією 1723 р., в десяти полках Лівобережної України було 55 240 козаків. У 1735 р. під час російсько-турецької війни головнокомандувач російської армії фельдмаршал Мініх скаржився, що чисельність боедатних козаків дорівнювала лише 20 тисячам. А у 1764 р. в зверненні до Катерини II при вступі на престол козацька старшина вказувала, що знайдеться лише 10 тисяч козаків, які можуть служити у війську.

Зрозуміло, що зубожіння і розорення рядового козацтва відбувалось не лише через дії царату: причиною було й зростання великого феодалного землеволодіння, скуповування землі у козаків, пряме загарбання їхніх земельних ділянок. Про це свідчить нестримне скорочення козацьких дворів і їх земель у так званих вільних військових містечках і селах. Наприклад, у 9 лівобережних полках у 1729 – 1730 рр. налічувалося 27 969 дворів, у 1743 р. – 19 684 двори, у 1751 р. – 6 952 двори та 5 469 бездворових (тобто, без землі) хат, а в 1752 р. їх залишилося, відповідно, 2 859 і 26 8252. На початку 50-х рр. у «вільних» військових маєтностях збереглися тільки 1723 двори та 1852 бездворові хати. Отже, понад 25 тисяч дворів з угіддями було «спродано» їхніми господарями, або ж загарбано можновладцями.

Ще один показовий факт, який свідчить про катастрофічну руйнацію господарств рядових козаків. Уже на 1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «малогрунтови» та «нищетні», в десятки, сотні разів перевищували «можно» й «середньо ґрунтових». Двори козаків, позначені в документах як «можно ґрунтови та знатного промислу» і «середньо ґрунтови та середнього промислу», становили менше 1 % від загальної кількості дворів, а «малогрунтови та малого промислу» й «нищетні» – близько 99 %.

Слід зауважити, що зазначені вище процеси зумовили формування різного рівня правосуб'єктності жінок залежно від їх соціального статусу, що істотно вплинуло і на реалізацію ними права власності, особливо на землю. Протягом другої половини XVII ст. вона акумулюється в руках старшини й шляхти; гетьмани все частіше передають їм рангові володіння у приватну власність, значно збільшується кількість «зуполного володіння» (вотчин на праві приватної спадкової власності), а відсоток земель, якими володіли селяни і рядові козаки, зменшується.

Так, протягом 1657 – 1672 рр. козацька старшина одержала у володіння 275 сіл і хуторів, протягом 1673 – 1709 рр. вже 480 сіл і хуторів [6, с. 272]; із 143 універсалів 1687 – 1708 рр., які стосувались питань землеволодіння, майже чверть склали пожалування козацькій старшині на села та землю [7, с. 59]. Поступово утворюються великі земельні латифундії, власниками яких є шляхта та козацька старшина. Наприклад, І. Мазепа володів 19 654 маєтками, І. Скоропадський – 18 882, Д. Апоптол – 9103 [8] тощо.

У 1735 р. існувало близько 2400 родин козацької старшини, які мали у власності майже 50 % орної землі Гетьманщини. Можна навести й інші приклади. Зокрема, у 1743 р. 314 козацьких старшин Лівобережної України володіли 20 тисячами селянських дворів разом з угіддями; на Слобожанщині наприкінці XVIII ст. в руках 250 панських родин зосередилась половина земельного фонду регіону; загальна чисельність старшинських дворів у 20-х роках XVIII ст. становила майже 0,5 % загальної кількості дворів населення Гетьманщини, а в кінці XVIII ст. – до 1 %. У середині

XVIII ст. старшина Гетьманщини становила майже 21 тисячу осіб.

Таким чином, на середину XVIII ст. домінуючою формою земельної власності стали вотчини (XIV глава, 1 артикул, 1, 2 п.) [4]. Отже, можна погодитись із думкою О.Ю. Кулішенка, що реалізація права приватної власності на землю загалом носила становий характер [9, с. 168].

Такі самі тенденції спостерігаються й щодо розвитку зобов'язальних відносин, адже рівень участі в них представниць різних верств населення визначався різницею у кількості об'єктів, які знаходились у приватній власності. Тому у XVIII ст. повноправними учасницями могли бути, переважно, шляхтянки.

Зазначимо, що вони могли вступати в договірні відносини щодо купівлі-продажу, дарування й міни рухомого й нерухомого майна, позики, оренди землі, майнового найму тощо (правда, лише зі згоди чоловіка). Тільки родини козацької старшини і шляхти мали право на винокуріння й безмитний продаж алкоголю, тютюну, меду. Правда, Кодекс 1743 р. передбачав, що вільні слуги, які вислужили у шляхтича чи військового нерухомість, могли його передати в спадщину, продати, подарувати тощо (IY глава, 12 артикул, 1, 2 п.) [4]. Але рядове козацтво, кріпаки та, відповідно, їх дружини, усувались від реальної участі в зобов'язальних договірних відносинах.

Розглянемо захист прав жінок у кримінально-правовій сфері. Слід зазначити, що національно-визвольна війна українського народу суттєво вплинула на розвиток нових тенденцій у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII ст. Серед них слід виділити скасування різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, позбавлення честі, вигнання, ліквідація принципу права-привілею тощо. Як зауважують учені, мета покарання в середині XVII ст. не містила залякування, відбувається демократизація права, гуманізація системи покарань [10, с. 48; 11, с. 50; 12, с. 14 – 15].

Достатніми свідченнями є факти відсутності в гетьманських універсалах середини XVII ст. видів покарань, які були спрямовані на залякування населення [13]. Також у другій половині XVII ст. деякі місцеві суди користувалися власними текстами III редакції Ста-

туту (так, Пирятинський суд мав примірник, аналіз деяких норм якого свідчить про гуманізацію й демократизацію системи покарань) [14, с. 784 – 788].

Проте, у XVIII ст. із поширенням російського карного законодавства спостерігаємо, за словами науковців, нормативне закріплення різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, їх мультиплікацію, при призначенні покарань знов починає враховуватися соціальний стан злочинця й потерпілого [10, с. 49; 15, с. 159]. Зазначені ученими тенденції отримали своє відображення у Кодексі 1743 р., який в абсолютній більшості дублював норми кримінального права, закріплені у Статуті 1588 р.

В основному, злочини проти прав жінки стосувались посягання на її життя, здоров'я, честь, гідність. Проте, істотно змінились види покарань і їх розміри залежно від соціального статусу жінок. Так, за вбивство шляхтянки відшкодування складало 240 карбованців. Підвищенням розміром каралось і спричинення каліцтва, нанесення поранень, побойів: наприклад, за позбавлення ока – 120 карбованців. Але за аналогічні злочини, вчинені проти «посполитих» жінок, штраф був набагато менший, відповідно, 30 та 15 карбованців (XX глава, 46 артикул, 2, 6 п.; XXI глава, 3 артикул, 3 п., 4 артикул, 1 п.) [4].

Слід зазначити, що на вид і розмір покарання продовжували впливати родинні відносини: вбивство матері, дружини чи сестри каралось вкрай жорстко (кваліфікована ганебна смертна кара з тортурами і конфіскацією майна, XX глава, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п.) [4]. Кодекс зберіг і «статутний» принцип відшкодування «проти чоловіків удвоє» за злочини проти жінки порівняно із аналогічними злочинами, вчиненими проти чоловіка, XX глава, 46 артикул; XXI глава, 1, 2, 3, 4 артикули тощо [4].

Кодифікаторами захищались і права жінок у сімейно-шлюбній сфері, причому покарання були достатньо суворими (прелюбодіяння, двоєженство, кровозмішення у шлюбі або насильницьке викрадення чужої дружини (смертна кара), насильницьке викрадення дівчини з метою домогтися шлюбу (смертна кара із відшкодуванням їй третини його рухомого майна), згвалтування черниці, дівчини,

заміжньої жінки чи удови (смертна кара і сплата штрафу залежно від стану), згвалтування малолітньої дівчинки (кваліфікована смертна кара у вигляді четвертування або спалення) (XXIII глава, 2 артикул, 1, 2, 3 п., 4 артикул, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п., 12 артикул, 1 п., 13, 14 артикули) та ін. [4].

Висновки

1. У другій половині XVII ст. відбувається демократизація суспільного життя, розкріпачення селян і наділення їх землею, з'являється козацька старшина, рядове козацтво стає провідною верствою. У період кінця XVII – XVIII ст. відбуваються зворотні процеси закріпачення селян й розвитку великої земельної власності, диференціації козацтва за майновою ознакою, його занепаду і остаточної ліквідації як стану, знищення автономії Гетьманщини.

2. Зміст правового положення жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювався ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах. На зміст правового положення жінки вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодалного землегосподарства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, орієнтація значної частини української імперської політики у Гетьманській Україні, впровадження до правової системи Гетьманщини російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Література

1. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. *Форум права*. 2016. № 2. С. 114 – 123.
2. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2009. 18 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч.

посіб. для студ. вищих навч. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

4. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. [Текст]. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ : [б.в.], 1997. 547 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).

5. Рибалка І. К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Ч. І. Харків : Вид. Харківського ун-ту, 1995. 300 с.

6. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. : навч. посібн. Київ : Либідь, 1996. 616 с.

7. Руденко Р. Г. Соціальна історія України IX – XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 84 с.

8. Субтельний О. Україна. Історія. 1988 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://shron1.chtyvo.org.ua/Subtelny_Orest/Ukraina_istoria.htm

9. Кулішенко О. Ю. Право власності і право володіння в Гетьманській Україні: характеристика понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т. 1. С. 167 – 169.

10. Резніков А. В. Історія розвитку й практика застосування покарання в середньовічній та ранньомодерній Україні (XI – кінець XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 3-4. С. 44 – 50.

11. Любченко Д. І. Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ: Науково-практичний збірник*. 2011. № 1 (57). С. 48 – 52.

12. Макаренко О. В. Злочини і покарання в праві Української гетьманської держави 1648 – 1657 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2011. 22 с.

13. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 [Текст]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд.-І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол.

SUMMARY

It is proved that in the second half of the seventeenth century there was a democratization of public life, emancipation of peasants and their land, the emergence of the Cossack officers, and the ordinary Cossacks became the leading stratum. It is found that in the period of the late seventeenth - eighteenth centuries there were reverse processes of peasant enslavement and development of large landed property, differentiation of the Cossacks on the basis of property, its decline and final liquidation as a class, destruction of the autonomy of the Hetmanate. It is found that the above processes led to the formation of different levels of legal personality of women depending on their social status, which significantly affected their exercise of property rights, especially to land. During the second half of the seventeenth century, it was accumulated in the hands of officers and gentry; hetmans increasingly transferred their ranked possessions to private ownership. It is substantiated that the content of the legal status of women in the second half of the seventeenth - eighteenth centuries was determined by the ideas of humanism of the Enlightenment, the status of law, and the differentiation of legal status depending on the degree of a woman's participation in family and marriage relations. It is found that the content of the legal status of women was influenced by the restoration of large feudal landholdings during the eighteenth century, enslavement of the peasantry, elimination of the autonomous system of the Hetmanate, orientation of a significant part of the Ukrainian nobility and Cossack officers to the peculiarities of imperial policy in Hetmanate Ukraine, introduction of Russian legislation into the legal system of the Hetmanate, gradual decline of legal customs of the Ukrainian people, and reception of German law.

Key words: Hetmanate, legal status, rights, duties, woman, Code of 1743.

В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.

14. Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. Київ, 1908. 826 с.

15. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2005. 204 с.